

Il lungatg romontsch

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **21.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrücke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il lungatg romontsch

(en: *Graubünden, Grigioni, Grischun*, ed. per incumbensa dalla Regenza grischuna entras il Departament d'educaziun, 1984, pp. 61-69)

Cuntegn

- I Diversitad ed identitad*
- II La veglia Rezia*
- III La romanisaziun*
 - 1. Entschattas*
 - 2. Orientaziun dalla Rezia viers nord e sera*
- IV Il romontsch seregheglia*
 - 1. Il pli vegl text*
 - 2. Origin dils idioms romontschs*
- V Ils idioms da scartira sefuorman*
- VI Lungatg e cardientscha*
- VII Novs temps, novas ideas*
- VIII Lungatg e midadas socialas*
 - 1. Viafier e turissem*
 - 2. Il moviment romontsch e sias entschattas*
 - 3. Smanatschas d'anoviars*
 - 4. La Ligia Romontscha e sias stentas*
 - 5. Novas viultas ed ideas*
- IX Cuntermesiras e sguard egl avegnir*
 - 1. Las appreciazziuns dil romontsch semidan*
 - 2. Forzas zuppadas vegnan a strada*
 - 3. Tscherca d'identitad e consequenzas*
 - 4. Novs sforzs*
 - 5. In lungatg da scartira unitar*
- X Epilog*

1. Il lungatg romontsch

(svilup, idioms, problematica, perspectives)

I Diversidad ed identitad

Ils Romontschs sezs han buca sviluppau in sulet lungatg da scartira e da cultura che unescha els sco in ligiom cumineivel. Els partan cunquei la sort da tons auters pievels pigns (Provenzals, Furlans, Dolomitans). En l'umbriva da lungatgs vischins pli pussents (franzos, talian, tudestg) eis ei era buca reussiu ad els da far il pass decisiv all'unitad. Emprovas han ins bein fatg pliras gadas. Ils resultats ein stai ils pli divers. (Pareglia sur da quei tema vol. I, nr. 15; novs aspects sutvart cap. 9.5.).

Ei dat biaras raschuns persuerter. Ellas ein en emprema lingia d'attribuir alla configuraziun encavistrada digl intschess romontsch denter la Val Müstair ed il massiv dil Sogn Gottard. Quella ha promoviu il crescher da numerus dialects d'atgna tempra, mo era conservau quels en lur esser sur tschentanners ora. La cultura sederasa en las muntognas en caums serrai. Plinavon han centers da peisa e da muntada economica, politica e culturala muncau che havessen saviu ulivar las divergenzas e tener la ballontscha. Gia el temps prelitte- rar, el decuors dil 15avel tschentaner, fuva il marcau da Cuera ius a piarder al romontsch. Aschia ha il tudestg survegniu pils Romontschs era denter els sezs baul ina funcziun carschenta sco lungatg da punt e da comunicaziun.

Nunditgont ina tala situaziun pauc encuraschonta, ha ina liunga via ed historia cumineivla schau nescher sentiments e schientscha d'appartenenza alla medema famiglia e la perschuasiun ch'ins sappi midar ils fatgs mo cun serrar adina dapli las retschas. Enviers tuttas adversitads ha il taler dil temps tessiu in ponn romontsch cun in urdiment dètg unitar, mo cun ils pli differents fils d'entratg e dessegn.

Sin tuts ils camps dalla veta san ins constatar valurs cumineivlas, per semeglia sin quel dalla cultura materiala (iseglia, uaffens, baghetgs, process da lavur) sco era sin quel dil lungatg e dalla litteratura (structuras linguisticas, scazi da plaids, litteratura populara: detgas, praulas, proverbis, canzuns popularas). Medemamein sil plaun dil svilup spirtal e religius (lungatg sacral, canzuns religiusas) sco era sin quel dalla veta publica e politica (administraziun, dretg). Il lungatg sez ei sco in arcun che ensiara perdetgas per ina cuminonza culturala zun cumpacta. (Ins cumparegli vol. I, pp. 92 ss., 146 ss.).

L'identitad romontscha ei nundispiteivla, era sch'ella se presenta a prema vesta savens en fuormas e colurs diversas. Gia il num dils Romontschs, la denominaziun generala *romontsch/rumantsch* e quella restrenschida mo sin l'Engiadina, il tierm *ladin*, dattan d'entellir in vegl basegns d'identificaziun. (Dapli vol. I, p. 105).

II La veglia Rezia

Cronists romans han nudau ils nums da pievels alpins (per part retics) ch'ils Romans havevan suttamess. En vesta agl intschesch romontsch hodiern endriesch'ins denter auter dils *Riguscs* (Engiadina), dils *Suanets* (Rein Posterior, Surmir) e dils *Calucons* (Vallada dil Rein en la vischinonza da Cuera). Meins precis ei quei ch'els relatan sur dils lungatgs. Tenor lur meini dueigi il retic haver giu ina certa semegliadetgna cugl etrusc.

Il Grischun romontsch cun ses tschun idioms, cun diember dialects e cun ses vischins tudestgs (tudestg da Cuera, tudestg gualser) e talians, presenta gia per sesez ina babilonia. Ei drova denton buca bia fantasia per sminar che la carta dils lungatgs e dialects fuvì el temps preroman e retic aunc pli gaglia e variada.

Sin tgei pievels, ed oravontut, sin tgei lungatgs ein ils Romans fruntai en nossas muntognas? Da quei savein nus stagn pauc. Novissimas - per part gia veglias - teorias pretendan oz ch'il misteri seigi sligliaus. Il retic, manegia Linus Brunner, seigi parentaus culs lungatgs semitics. Gnanc da dir che quell'as hipotesas han piars lur criedi ils davos onns. Gia 1973 haveva Gerhard Doerfer (*Lautgesetz und Zufall*, 58ss.) mussau che la metoda omniumcomparatistica da Brunner tegni buca petg ad in examen critic. E quei beincapiu avon che quest s'avischini alla damonda dil lungatg retic (inscripziuns, nums locals).

Ver eis ei ch'in considerabel diember da nums locals grischuns se paleisa sco fastitgs preromans. E quels pertuccan capeivlamein cunzun loghens da vegl enneu habitai, ils nums da vitgs, vischnaucas e da valladas, sco per semeglia: *Tschlin*, *Scuol*, *Savognin*, *Panaduz*, *Glion*, *Trun*, *Lumnezia*. En pliras regiuns ein ils nums preromans pli spess ch'en autras. Els ein sco indezis e statgnas per las eras e faschas da cultura «retica».

Las anfladas prehistoricas a Motata sper Ramosch, sil Padnal da Savognin, a Crestaulta sper Surin, silla Muota da Falera, confirmeschan da lur vart quei ch'ils nums vegliuords lain percorscher. En quell'as culegnas ein plirs nivels e currents da cultura vegni neunavon (la cultura da Melaun, da Fritzens/Sanzeno, quella celtica da La

Tène). Displascheivlamein va ei buca da metter ils artefacts anflai ed ils fastitgs linguistics silla medema stadera. Carteivel han els da far pauc u nuot in cun l'auter. Omisdus elements ein denton impurtonts en quei risguard ch'els fan da saver ch'ei ha dau lungatgs e culturas en nossas regiuns ditg avon che quei ch'ins carteva.

Sper pievels e lungatgs vegls preromans, che nus numnein cun re-salva «retics», han era schlattas celticas (gallicas) giugau ina rolla egl intschesch dalla Rezia. Vegnend dalla Helvezia duein ils Gals u Celts haver scavalcau e traversau las Alps entuorn 400 avon Cristus per sepatrunar dallas planiras fritgeivlas norditalicas. Aunc oz paran nums locals e nums da valladas da documentar lur influenza, sco per semeglia: *Breil, Brinzouls, Purtenza*.

Restonzas celticas ed autras cuntegn era il scazi da plaids puril. Ei setracta il bia da talas cun tempra da relict. Ellas pertuccan parts dil lungatg ch'ein restadas nunsmesadas e pauc influenzadas entras midadas dalla civilisaziun. Nums per animals selvadis (*camutsch, sga-gia, tschéss, urlaun*), per plontas selvadias (*culeischen, darvena, grusa-ida, schiember*), per activitads, uaffens e rauba dil pur (*tscharschar, panaglia, penn, tegia, umblaz*), lu cunzun appellativs per fuormas e per la qualitat dil terren (*bleis, crap, cron, grava, grep*).

III La romanisaziun

1. Entschattas

Cuort avon l'era cristiana (15 avon Cristus) entscheiva la conquista romana dalla Rezia, igl intschesch encugnaus denter la Germania, la Gallia cisalpina ed il Noricum e cunfinaus en grondas lingias a nord dalla Donau, encunter sera dils flums Rein ed En ed encunter damaun entras la Salzach e la Drau. Franc eis ei buca stau las muntognas cun lur pievels guerrils che han giavinau igl interess dils Romans, era buca products da nui, sco caschiel, vin e mèl d'aviuls. Ils Romans vulevan il damogn dils passadis alpins che devan access alla Germania e che garantevan da tut temps il transit da truppas, da rauba e dils funcziunaris.

Ils Romans han rabbitschau cun els duas caussas che han levgiu l'integraziun dalla nova provinzia: ina organisaziun militar solidida ed in'administraziun efficienta e lonzia. Dotai cun bunas encon-schientschas tecnicas han els baghegiu la reit da vias e cheutras promoviu il traffic ed il commerci. Ils giuvens Rets vegnevan recrutai ed organisai en legiuns e cohortas. Gnanc dubi che quei ei stau per

biars ina singulara experienza da veta e manonza romana. In em-
prendissadi che ha lubiu da ligiar els pli ferm culla sort digl imperi.

Da gliez temps fuvava igl imperi roman sesladaus taluisa ch'el cun-
teneva gia en sesez il schiarm dil sguardin vegnent. Sut igl imperatur
Dioclezian (284-305 suenter Cristus) entscheivan las incursiuns dils
Alemans al nord dalla provinzia Rezia. Igl imperatur sesprova da
vegnir dominè alla situaziun cun sparter la Rezia e far ordlunder
duas provinziass cun atgna administraziun: La Raetia Prima cun Cu-
era sco center administrativ e la Raetia Secunda cun Augsburg sco
capitala.

Igl ei buca sclaus che gest l'invasiun dils Alemans ha carschentau
sco consequenza il process da romanisaziun ellas parts meridiunals
dallas provinziass. La populaziun romana el nord stueva tschessar sut
la pressiun dils Alemans ed empruava da fitgar pei pli a sid.

Per da dretg eis ei denton in'otra forza che ha francau la romani-
saziun dalla nova provinzia Rezia: il cristianissem. Sias entschattas
selain datar senza resca gia el quart tschentaner suenter Cristus. Ina
cumprova persunter ei la relativa unitad dil lungatg romontsch da
baselgia cun sia identitad e sias caracteristicas marcantas. Quei vala
era pils nums (nums da patruns-baselgia, prenums e nums da fami-
glia). (Per quella e per las suandontas parts pareglia cunzun vol. I,
pp. 106 ss., 110 ss.).

Mo era autrora ha il romontsch manteniù enzenas evidentas dil
lungatg latin dils emprems temps digl imperi. Cuntut vegn ei ad ha-
ver cuzzau tochen viaden el 6avel tschentaner ch'ils davos suns e
tuns preromans ein sestezs.

2. Orientaziun dalla Rezia viers nord e sera

Pievels germans (Ostrogots, Gotuns e Francons) ein stai ils arta-
vels pli u meins legitims dil domini roman en Rezia. Mo cun lur ve-
gnida ei la romanisaziun aunc buca tschessada. Perencunter ha ella
survegniu dacheudenvi ferm accents digl intschess francon (si
dall'Italia Aulta e neu digl occident). La Rezia sto sedrizzar ina se-
cunda gada suenter novs patruns, quella gada viers nord e sera/miez-
di. Las umbrivas vegnan pli fermas cun il domini francon, dapi 539
suenter Cristus. Igl onn 843 vegn la Rezia distaccada digl arzustgiu
da Milaun. Ella passa ecclesiasticamein sut la tutela da Magonza
(Mainz).

Pievels alemans e bajuvars semovan pli e pli nunschenadamein
encunter sid alla tscherca da tiara nova. Igl emprem fruntan els egl
intschess dalla Raetia Secunda ch'els germaniseschan el decuors dils

tschantaners totalmein. Plaunsiu vegn era la Raetia Prima tuccada dallas invasiuns. Denter ils onns 1000-1500 vegnan grondas parts a nord e nordost surfatgas da colonists germans. La consequenza vegn ad esser stau ina liunga convivenza denter Romans e Germans e sil-suenter il passadi d'ina cultura linguistica a l'otra. Dalla germanisaziun progressonta relatan aunc oz las stresas dils numns locals, relicts da plaids romans els dialects tudestgs, mo era tratgs caracteristics da lur fuorma fonetica.

La «Renaschientscha carolingica», quei vul dir il giavisch da Carli il Grond da cultivar e luvrar per la purezia dil latin, ha podà suatiu ils nuders dall'administraziun e las stivas da studi dils conventuals, mo strusch il pievel.

Rhabanus Maurus, igl arzustg da Magonza, repeta en in messadi quei che anteriurs concils havevan gia stipulau, numnadamein ch'igl evangeli dueigi vegnir intermediaus en sia diocesa aschia ch'il pievel capeschi, pia, sch'ei fetschi da basegns, era els lungatgs dalla tiara. Ins astga supponer che talas decisziuns e directivas hagian fullau via era al romontsch naschent, cuntut che quel haveva lu aunc buca sia propria noda-casa. Denton haveva il latin vulgar fatg ina singulara metamorfosa e fuva zanu sin via da daventar in niev lungatg. Gliestas da plaids manuscrettas dil temps attestan quei. Ils schinumnai glossaris, che scholars premurai han fatg cun cumparegliar lur scazi da plaids latin u latin-vulgar cun las correspondenzas germanas. Ils plaids latins fan endamen resuns dils lungatgs neolatins dad oz, savens schizun atgnadads romontschas.

Documents latins d'impurtonza per la historia dallas Alps e per lur colonisaziun, sco per semeglia il Testament digl uestg Tello (765), la Lex Romana curiensis (da circa 850) ni las Leschas penals digl uestg Remediis lain gia trasparer certas conturas dil romontsch. Ultra da quei sefa valer en els spért e cuntegn german. Quei se resulta aunc pli ferm dils documents retolatins dalla Rezia Bassa da 1000-1200, relaschai frequentamein a Vinomna/Rankweil (damaneivel da Sogn Pieder/Feldkirch) ed a Sogn Gagl. Cheu engart'ins era noziuns ed expressziuns dil dretg german, che van per part vi el romontsch, e che dattan a quel ensemen cun il lungatg da baselgia sia urdadira speciala. (Pareglia vol. I, nr. 6).

IV Il romontsch sereghegia

1. *Il pli vegl text*

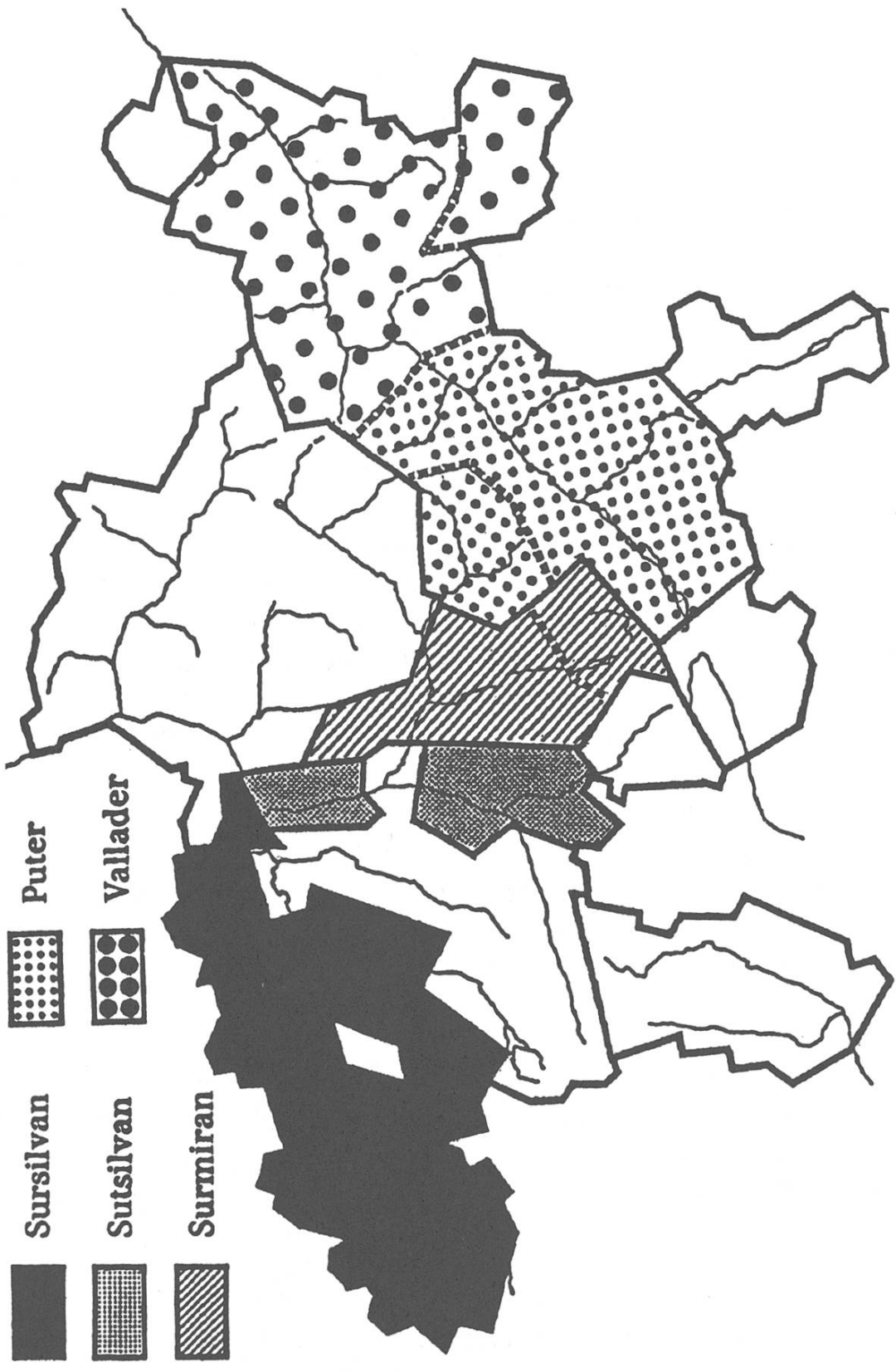
Ils pli vegls texts franzos e talians dateschan dalla fin dil 9avel tschentaner. Igl ei buca falliu da supponer ch'ins havessi era saviu scriver lu il romontsch e duvrar el litterarmein, sche quei basegns fuss staus allerta. Abstrahau da mudestas emprovas plitost casualas e dispiteivlas, entaup'ins pér entuorn 1200 igl emprem schatg scret ch'ins sa qualificar da romontschs. Igl ei in'emprova da translaziun interlineara, anflada en in codex da Nossadunnaun, il sforz d'in conventual (forsa in pader dalla claustra da Faveras) da declarar in priedi latin entras il lungatg dil pievel. Schegie ch'ei ha num esser precauts cun constataziuns, san ins dir ch'il romontsch fuva lu gia dètg conturaus. Il text da Nossadunnaun regorda tschadilà agl idiom sursilvan. Forsa ha quei da far cun la derivonza dil «conventual» u digl autur che ha fatg la versiun. (Pareglia vol. I, p. 108 s.).

La scienza linguistica, che urenta ils relicts romontschs ed oravontut ils num local en las regiuns daditg germanisadas (Vallada dil Rein sut Cuera, Rezia Bassa, Purtenza e Scanvetg), eruescha plitost parallelas cun ils dialects dil Grischun central e cun l'Engiadina. Ensemen cun la versiun interlineara levanta quei gia pil temps medieval il pli tumpriv la damonda, daco ch'igl intschess romontsch ha survegniun sia variaziun idiomatica.

2. *Origin dils idioms romontschs*

San ins in summa rispunder cunvegnentamein a quella, vul dir pergei ch'igl ei vegniu tier l'enconuschenta partiziun idiomatica: jau-er/vallader (Val Müstair, Engiadina Bassa), puter (Engiadina Aulta), surmiran (Sur- e Sutses), sutsilvan/sursilvan (Sut- e Surselva)? Quei selai far mo a mesas.

Sco igl ei gia vegniu remarcau sisura, astg'ins supponer ch'ils lungatgs preromans fuvien en las regiuns ualti differents l'in da l'auter. Il schinum nau substrat, la stresa linguistica giufuns e pli veglia, ha influenzau la moda e maniera co recepir ed adattar il latin, co filtrar il vegl scazi da plaids e co pronunziar il niev lungatg. Cunfins administrativs medievals, forsa aunc pli vegls, han susteniu il svilup dils dialects en blocs d'ina certa coerenza. Ad Auas Sparsas denter Trin/Mulin e Flem sesanflava in cunfin medieval marcant. El sparta buca mo la Surdalla Surselva, mobein era ils idioms dallas duas regiuns. En quei process ha era la configuraziun dallas cuntradas en caums serrai fatg il siu.

Ilis idioms romontschs

Cuntradas sco l'Engiadina Bassa, mo era la Val Müstair, han vischinau ditg e liung cun igl intschess romanisau che deva en la Vallada sura digl En (encunter Danuder, Fuond e Puntina/Innsbruck) ni vi da tschei maun dil Fuorn encunter Damal e Bulsaun (Val Vnuost, Tirol dil sid). Da quellas varts han ellas lu era retschiert pli tard emprests germans en fuormas bavaresas.

L'Engiadin'Aulta, il Surmir e per part era la Val Schons ein vallas unidas muort lur posiziun stretgamein cun la retrotiara latina e pli tard cul lumbard. Influenzas lumbardas ein cheu pli pronunziadas. Cunzun en texts vegls dil 16avel e 17avel tschentaner semuosan las relaziuns cun la vischina Lombardia en moda eloquenta. (Pli detagliadamein leusura paregia vol. I, nrs. 3, 5). Tratgs cumineivels partenent il scazi da plaids e la sintaxa tonschan savens dall'Engiadin'Aulta tochen lunsch viaden ella Sutselva.

Svilups historics ein denton el cass da surmuntar cunfins linguistics naturals. Quei vala cunzun per las relaziuns denter la Sur- e Sutselva. Il lungatg dalla Ligia Grischa, il sursilvan, ha dominau tschentanners alla liunga l'expressiun litterara el Grischun central. Omisdas cuntradas han dil reminent resentiu il pli fetg dalla pressiun constanta dil tudestg alemanic u gualser.

Ils stretgs ligioms dalla Surselva cul Surmir ein medemamein sefatgs sin premissas confessiunalas e politicas cumineivlas e cun agid dalla scola e dalla baselgia.

La tripartiziun sbozzada sisura vegn secapescha relativada sch'ins fa ponderaziuns pli manedlas. Regiuns periferas (Val Müstair, Tujetsch e Medel etc.), u meins sutapostas a novs svilups normativs u a nivellaziuns litteraras, han per ordinari manteniu fasas linguisticas pli veglias. Pli fetg ch'ins va anavos el temps e pli fetg ch'il romontsch sepaleisa sco ina tuaglia entira.

V Ils idioms da scartira sefuorman

Nums da loghens els documents latins vegls e circumscripziuns da tals el lungatg dalla tiara, cun scripziuns selvadias e variadas (per semeglia: Rietberg 1354 *sur lag ad awas fortas*; Cuera 1361 *prau da spe-dal*) tradeschan ch'ins havess gia daditg saviu sriver per romontsch, sch'ins havess giu il basegns.

Che quei ei daventau igl emprem en l'Engiadin'Aulta ei perschuadent e logic. Leu fuva il latin semantenius il pli ditg sco lungatg dils nuders, tochen siaden el 16avel tschentaner, senza ch'ins bratti

el cul tudestg, sco quei ei stau il cass en la part renana. L'emigraziun, il commerci sur ils pass, il survetsch sut crunas e las scharschas pli u meins cuzzeivlas tiegl uestg da Cuera sco signur feudal, havevan procurau per ina beinstonza pulit derasada. Las vischnauncas entscheivan a seformar e seprofilar, il cumin sefa libers plaunsiu dil domini episcopal. L'atgna schientscha crescha, e cun ella era la voluntad da dar expressiun cul mied dil lungatg al scalem pli elevau social e da patratg democratic. Per megliera capientscha dils biars entscheiv'ins a translatar impurtonts documents latins el lungatg dalla vallada. Sto esser che quei mava senza pli gronds incaps. Denter ils vischins ed ella publicitad funcziunava il romontsch gia daditg. La fuorma romontscha scretta fuva denton zaco era gia prefigurada el scazi da plaids ed ella sintaxa dils texts latins che zuppentavan mo malamein lur derivonza. Cumins e vischnauncas entscheivan a nudar e codificar per romontsch lur statuts, las leschas civilas e criminalas, protocols da decisiuns ed uordens locals.

Secapescha ch'ils eveniments historics grischuns han lur part vi da quei process. Las empremas rabantschas cun la casa da Habsburg-Austria, las incursiuns dils Grischuns a Buorm ed en Vuclina, mo oravontut la battaglia da Tgalaveina (1499) han fatg vegnir pertschartas las Treis Ligias da lur forza e pussonza. (Pareglia sutvart p. 202 ss.). Canzuns popularas da quei temps descrivan e decontan il niev sentiment. Ellas daventan probablamein impurtontas sco fuormas precursuras pils idioms da scartira ed oravontut per fuormas poeticas. (Mira p. 121 ss.).

Cun ils onns 1527/28 (Gian Travers) entscheiva ina litteratura manuscretta da noda politica ed historica.

Circa dil medem temps dateschan era emprovas da scriver en Surselva. Il contract d'allianza dils Franzos culs Grischuns digl onn 1549 ei, sco ins sa, vegnius translataus era per romontsch e repartius als menaders respectivs dallas Ligias. Igl ei da dubitar che quei seigi stau l'emprema gada ch'ins fageva in tal sforz. La cuida dils Grischuns fuva era pils auters ambassadurs (Vaniescha, Spagna/Milaun) buca meins impurtonta.

VI Lungatg e cardientscha

La Reformaziun empunescha directamein vid il sulom stagiau sursura. Sias finamiras: il retuorn detschiert alla bibla, als evangelis, e cun quei alla «scartira», ed il patratg e sentiment religius nuncun-

venziunal, anflan tiels humanists ladins (Bifrun, Champel, Gallicius) adherents fervents e promoturs dils cudischs stampai (1552, 1560, 1562). La stampa, il niev purtader dalla cultura linguistica, ei a strada en nossas regiuns. La luschezia da quei fatg s'exprima en biaras prefaziuns.

In miez tschentaner pli tard seregheglia era la Sut- e Surselva (Bonifaci, Calvenzano, Nauli, St. Gabriel). Igl ei il temps dallas scartiras defensivas e cumbattivas (apologeticas) che defendan l'atgna confessiun e che tscherchan da mantener per tut prezi las posiziuns contonschidas.

La Cunterreformaziun che suonda en quella undada sepusa vid las decisiuns dil Concil da Trient. Sustenida da vart politica (Austria e Milaun) envia ella la Missiun retica dils paders caputschins da Brescia. Els arrivavan ella tiara e vegnan la finala da fitgar pei definitivamein en Surmir, en Sut- e Surselva. Ils paders brins emprendan ils differents idioms ed entscheivan a stampar en Lumbardia ed a Variescha ductrinas, cudischs da devoziun e legendaris. En Surmir daventan els ils piuniers digl idiom da scartira. En Surselva contribueschan els ensemen culs conventuals benedictins da Mustér da far penetrar e derasar la cultura religiosa barocca che tschaffa tuts ils camps dalla veta. (Pareglia cheutier vol. I, pp. 138 s.; 162 s.).

Cardientscha e lungatg contonschan el 16avel e 17avel tschentaner ina buglida cun rara vigur. Mo ils sgurdins grischuns entscheivan gia a mischedar da gust la cardientscha culla politica. L'expressiun romontscha resenta da quei el bien ed el schliet.

VII Novs temps, novas ideas

Ina dallas biaras ideas che la Revoluziun franzosa ha formulau ed accentuau ei stau quella dalla naziun e cun quei era dil vehichel che promovava ella, dil lungatg. Ideas da quella specia arrivavan el Grischun dallas Treis Ligias en in temps da crisa politica e culturala. Il vegl Grischun federativ va en muschna, sedisfa e semida plaun allaga suenter biaras pitgiras en in member e cantun dalla Confederaziun. L'aristocrazia grischuna ei sdernada, la Vuclina piarsa, l'idea dall'atgna forza e pussonza che contrahava cun naziuns europeas mo pli ina crosa vita.

Cul pass sur la sava dalla Confederaziun sesarvan escha e finiasstras anoviars e lain entrar da tuttas sorts novs currents e novas influenzas. Il resultat ei denter auter ch'ins entscheiva era a discutir, schebein il romontsch, partius en idioms, seigi propi il dretg instru-

ment per la nova orientaziun ed integraziun politica. Ils patriots, persesez adherents dil progress, ein buca perina. Tgi vul prender la caschun dil niev uorden politic per extirpar ed unfrir il romontsch en favur d'ina unitad grischuna e svizra pli gronda e tgunscha (H. Bansi, Th. Mohr; par. sutvart p. 38 s.). Tgi vul mantener, defender e cultivar el per tut prezi (P. à Spescha, M. Conradi; par. vol. I, p. 347 ss.).

Tonaton han las novas entschattas pil romontsch era varts positivas nunspitgadas. Al sforz dalla baselgia e dalla publicitad s'aschunta suenter 1830 era la scola romontscha. Gl'emprem instituida sin basa privata e communal. Uniuns da scola confessionalas procuran pils emprems mieds d'instrucziun. A medem temps cun las scolas e cun lur stentas malulivas pil romontsch neschan e svaneschan gasettas romontschas en cadeina. Ellas han il meret da tener allerta la schientscha romontscha e la discussiun sur dil lungatg, mo era da slargiar las pusseivladads d'expressiun sin tuttas varts. (Pareglia vol. I, p. 237 ss.; sutvart p. 144 ss.). Cun las gasettas sederasa era ina mudesta belletristica, per gronda part aunc ina translata, plaunsiu denton s'annunzian era mussaments poetics e novellistics cun agens tuns.

Viers la fin dil 19avel tschentaner eis ei la finala la scienza e re-tscherca linguistica che valetescha e revaletescha il romontsch. (Mira vol. I, p. 28 ss.). Ella accumpogna d'entschatta enneu il moviment romontsch ed ei da buca pintga muntada (Joseph Planta, W. von Humboldt). Ascoli e Gartner spleigan en vasts studis cun caracter da model e muossavia la structura e la historia dil romontsch e da ses dialects. Els scuvieran las lingias da parentella e vischinonza cun il ladin central (dolomitan), cul furlan, mo era culs dialects lumbards.

Sper la scienza linguistica per propi, che entscheiva a descriver manedlamein ils dialects e camps linguistics dalla cultura materiala, fa era la cultivaziun applicada e tgira pratica progress (vocabulary, grammatics, cudischs da scola, cudischs da cant; pareglia vol. I, nr. 5, III).

VIII Lungatg e midadas socialas

1. Viafier e turissem

Il tetel «Lungatg e midadas socialas» savess ins maneivel dar a mintgina dallas autras parts dil present studi. Mo per propi vala el per la secunda mesadad dil 19avel tschentaner, cu la roda dallas midadas entscheiva a girar pli e pli spert. Quei semanifestescha verbal-

mein cun las viasfier e cun lur reit che tonscha tochen en las vals pli allontanadas e metta tierm all'isolaziun. Cul binari da fier crescha era il turissem ad egl vesent. Omisdus aspects confruntan il pur e mistergner, mo oravontut il lungatg e sia cultura, cun problems nunspitgai. Cun la construcziun dalla viafier mida in liug da cruschada sco Filisur en temps relativamein cuort maun dil romontsch vi silla vart tudestga. Sogn Murezi, in center da cura gia vivon enconuschents, lai buca dubitar, tgei quitaus ch'il turissem senza cunfins porta pil romontsch. Lu a mintga cass fuv'ins nunpreparaus pil niev svilup e nunprotegius dad eventuals prighels. En auters loghens ei il svilup staus pli tempraus, mo la finala buca meins virulents. Pli che mai ei ins vegnius pertscharts che l'expressiun romontscha stoppi sesarver a novs terrenes ed a novas realitads. (Par. vol. I, p. 194 ss.).

2. *Il moviment romontsch e sias entschattas*

Ei fuva neras uras da ponderar, co ins savessi procurar per ina migliur e riscuder ils prighels.

Quasi sco il resultat d'ina schientscha e cunscienza enfirmida ei seconstituida 1863 la Società Retorumantscha, l'emprema uniun culturala da tuts ils idioms. Ella iniziescha sin tuts ils camps quei ch'ins savess numnar la defensiun ed illustraziun dil lungatg romontsch: la raccolta e publicaziun dils documents vegls e da litteratura, da studis historics e linguistics. Siu empren president, Gion Antoni Bühler, resca l'aventura dil lungatg da fusiun. (Pareglia vol. I, p. 352 ss.).

Dils 1896 entscheiva Robert de Planta cun las preparativas pil Dicziunari Rumantsch Grischun, in quitaus ch'el surdat 1904 alla tgiara dalla Società Retorumantscha, seconcentrond sez sin la raccolta dils nums locals e da lur muntada per la historia culturala e linguistica dallas Alps. Il Cudisch da nums retic che nescha ordlunder vegn elavuraus, redigius e publicaus dad Andrea Schorta pils nums locals e da Konrad Huber per la part dils nums da persunas e da famiglia. (Pareglia vol. I, pp. 106 ss., 290).

Gia avon Robert de Planta fuva Caspar Decurtins semess vidlunder da rimnar il material oral e scret per la Crestomazia retorumantscha en 13 volums. (Mira sutvart p. 106 ss.).

Consideradas silmeins l'entschatta sco lavurs vid il grond monument d'in lungatg en declin, han ellas mobilisau forzas novas e fatg nescher novas speranzas. Ensemen cun la fundaziun dallas uniuns culturalas regiunalas (Romania, Uniun dals Grischs, Renania, Uniung Rumantscha da Surmeir, Renania) han quellas stentas preparau il terren per ina renovaziun (Renaschientscha romontscha).

La litteratura biala ha entschiet a flurir sut las pli diversas influenzas. En l'Engiadina in'expressiun litterara en la tensiun denter patria ed jester, denter idils dalla veglia Engiadina e svilups pli recents (G. Mathis, G.F. Caderas ed S. Caratsch), en Surselva ina litteratura ord la vesta dil mund puril aunc intact ni idealisau, mo era sin via da semidar (G.A. Huonder, G.C. Muoth e G.M. Nay).

La Renaschientscha romontscha ha giu il meret da carschentar il senn pil lungatg e pigl agen silmeins tier ina elita en tuttas las vallas. Auncallura san ins strusch numnar ella in moviment popular.

3. *Smanatschas d'anoviars*

Rizrazs linguistics ein plitost ina tradiziun dispiteivla dils Romontschs sez. Mo avon eveniments europès han ins adina saviu far persenn che la latinitad periclitada dils Romontschs sa era vegnir sfruttada sco mied politic. Quei ei stau il cass en ina moda aunc mi-geivla gia all'entschatta dil 19avel tschentaner cu l'Italia tschercava sia unitad e seregurdava mintgaton dil glacis roman ellas Alps (G. Vegezzi-Ruscalla, R. Bonghi; pareglia vol. I, p. 160 s.).

Oravontut s'annunzia quei prighel cun l'Emprema uiara mundiala. En quei spazi da temps crodan las polemicas hanadas cun linguists e scienziats talians (Salvioni, Del Vecchio) che contestavan al romontsch il caracter da lungatg independent e che vesevan en el nuot auter ch'in dialect alpin-lumbard. Las vuschs han cuntinuau ed ein daventadas manifestamein irredentisticas cun ils activists dil fassissem. Valents auturs han menau la discussiun da vart romontscha. La consequenza ei stau ch'ils Romontschs han patertgau pli e pli fetg sur digl agen origin (J. Jud, K. Jaberg, R. de Planta, Ch. Pult, P. Lansel).

L'Engiadina cun sia liunga vischinonza cul sid ei secapescha tuccada sil viv dils tuns aspers si dall'Italia. Dapi tschentaners ha ella dirigiun ses idioms da scartira suenter canons talians da pronunzia, scripziun e scazi da plaids. Ussa vegn la reacziun, il giavisch bunamein fanatic da sefar liber dil frar grond, il clom pil retuorn allas atgnas ragischs linguistics (Ch. Pult, P. Lansel). Podà ch'ins ei lu ius empau da lunsch, senza tener quen dil Grischun triling. Oz fussen nus Romontschs leds dad haver il talian sco scut e tschabergal, silmeins sco empem lungatg jester ellas scolas secundaras e medias e senza dubi era ensemen cun el ina presenza pli gronda, directa ed actuala alla televisiun.

En la part renana fuva lu in'otra smanatscha jastra pli urgenta: la germanisaziun aviarta e zuppada. Ins sedamonda, tgei mesiras che seigien da prender per frenar quei svilup (G.A. Bühler, G.C. Muoth; pareglia sutvart p. 76 ss.).

4. *La Ligia Romontscha e sias stentas*

Commembers dalla Società Retorumantscha han clamau 1919 alla fundaziun dalla Ligia Romontscha. Siu num regorda vid il stadi federativ grischun, vid las Ligias. Sco lezzas enquera ella dad activar mintga vallada e mintga idiom en in sforz cumineivel. Ella daventa dacheudenvi l'animatura dil moviment linguistic e cultural practic el Grischun, articulescha dafertontier ils basegns e tegn allerta la publicitad e las instanzas svizras e grischunas. En consequenza sestabiliseschan ils idioms egl intschess da tschep. Il slontsch dall'economia e dil traffic fuva lu aunc en ballontscha. L'agricultura semodernisava, mo aunc senza segls anetgs. Il romontsch aveva da sbatter empau dapertut, mo ei fuva aunc da redember.

La vigelgia dalla Secunda uiara, 1938, consacrescha ina votaziun svizra il romontsch sco quart lungatg naziunal. Igl ei in'enzenna marcanta pils inimitgs externs (irredentists, nazists): En temps da prighel siaran ils Svizzers lur retschas. En l'euforia dil grond mument han ins emblidau ch'ina minoritad viva buca mo da declamaziuns da simpatia. Ins ha tralasciau da veser l'entira problematica dalla damonda d'existenza (definiziun e garanzia dil territori, scolaziun, publicitad)

Cun tuts ses malengasis ha l'uiara dau al romontsch in temps da calma e da flad. (Pareglia la contribuziun vol. I, p. 372 ss.). Mo igl ei stau ina calma enganusa.

5. *Novas viultas ed ideas*

Ils eveniments seprecipiteschan suenter 1945. Ins fa persenn che la punt denter l'Engiadina e la Surselva, la Sutselva e la Val d'Alvra, ei sin sbuar. Iniziativas originalas e beinmanegiadas han buca midau da num vid la situaziun (concept Gangale cun reit da scolettas egl intschess periclitau).

La conjuntura aulta en cumpleina vigur ha denton era tschaffau outras regiuns tochen ussa pli u meins intactas (Engiadin'Aulta, Domat, Bravuogn) e midau las structur socialas. Il pur muntagnard, che aveva valiu tochen dacheu sco pli ferma petga dil romontsch, piarda sia muntada centrala. Las famiglias silla tiara daventan sco dapertut pli pintgas. La consequenza ei ch'ins concentrescha las scolas ni ch'ins siara insumma talas. Cun siu «Program da Schlarigna» (1951/53), che recuora dil reminent all'idea dallas Treis Ligias per saver francar meglier igl intschess e promover l'assimilaziun, mo era cun critica muredenta («La renaschentscha dals Patagons» 1949) emprova Reto Caratsch da destadar e sussentar ils Romontschs. Senza success!

Dapi il Secund concil vatican e sias ordras partenent l'evangelisaziun el lungatg matern, ha la baselgia dau impurtonts impuls alla veta dil lungatg. Mo la secularisaziun progressonta smasa igl effect contonschiu. La munconza da spirituals e plevons indigens tucca omisduas confessiuns sensiblamein.

Las meglieras forzas van sin lavur els marcaus ed en centers regiunals. Ei dat da patertgar che gleiti ina tiarza dils Romontschs ein sesents ordeifer igl intschess per propi. La mira da mantener la sostanza romontscha egl jester ei ludeivla ed ideala, mo eis ella a pli liunga veta da contonscher?

Malgrad ch'ins vegn buc unfis da giavischar e reclamar in turissem cun proporziuns dueivlas, sederasa quel ad in sederasar en tuttas direcziuns. Vischnauncas el cor da diversas valladas e regiuns ein oz en cumplein svilup (Scuol, Savognin, Lags, Mustér, Vella). Han ellas la forza d'assimilaziun necessaria e la vigur da cunterballantschar ils facturs desintegronts?

Il sguard egl agen spieghel ei dirs e lubescha buca da far illusius.

IX Cuntermesiras e sguard egl avegnir

1. Las apprezzaziuns dil romontsch semidan

Sche nus legin quei che nusezs havein scret avon onns sut il tetel «Il romontsch en discussiun» (per semeglia Calender Romontsch 1969, 1973) vegnin nus pertscharts, con fetg che tut ei da cuntin en rocla. Agens patratgs en veta al destin romontsch semidan e sediferenzieschan. Nuot meglier che quei! Ins va enconuschentamein mo inaga el Rein cun la medema aua. Gest quellas midadas e novas apprezzaziuns ein in'enzenna da veta pil romontsch ed en quei senn positivas.

2. Forzas zuppadas sereghegian

Las vuschs recentas en la pressa e la publicitad suenter ils onns 70 (principi territorial, revendicaziuns romontschas enviers il stadi, lungatg cumineivel interromontsch) han confruntau ils Romontschs cun la damonda d'existenza. Ellas ein vegnidas formuladas cunzun dils giuvens. Quei tut ei buca niev. Mo igl ei l'emprema gada ch'ils cloms vegnan da sutensi e ch'els indicheschan cheutras che la schientscha romontscha ei sederasada. Las pretensiuns van a pèr

cun ils sforzs parallels per la tgira dalla fatscha dils vitgs, dils monuments e baghetgs, per la protecziun digl ambient e dalla natira. Il risguard per las minoritads crescha e la solidarisaziun denter ellas medamein.

3. *Tscherca d'identitad e consequenzas*

Il plaid «identitad» vegn duvraus e strapazzaus oz empau daper-tut. El circumscriba il stadi dil carstgaun en pasch ed equilibrer cun sesez e cun siu contuorn, quel ch'enconuscha danunder ch'el vegn, tgei che ha formau ed accompignau el naven da sia emprema affonza, en tgei cuminonza ch'el ei carschius.

Mo la schientscha e l'enconuschientscha dall'identitad fan lur pre-tensiuns ed han lur consequenzas. Buc il davos pil member d'ina minoritad che sto - sch'el vul mantener l'identitad - far e seduvrar du-blamein.

Quei sforz vul dir procurar ch'il carstgaun sappi sesviluppar en tuts risguards il meglier pusseivel. E cun quei ch'il lungatg ei il mied che lubescha da s'exprimer, da capir, leger e scriver, pia in svilup cumplein, eis ei mo raschuneivel ch'ins detti a sia cultivaziun dapli peisa.

4. *Novas vias*

Dapi onns lavur'ins cun sistem per procurar al romontsch ed als Romontschs in meglier fundament d'existenza. Oravontut se-sprov'ins da carschentar la fidonza dils Romontschs en lur lungatg. Denter auter settracta ei da turnentar al romontsch sia valur sco mied da communicaziun e da prestige. El cuntegn gie, sco ins sa constatar, tuts ils elements d'in lungatg modern, e sia situaziun denter neolatin e tudestg arva grondamein sias pusseivladads da renovaziun. Mesiras adattadas (planisaziun dil lungatg; neologissem; pressa, programs da radio e televisiun) procuran persunter. Gnanc da dir: il romontsch ei cheutras era daventaus denton tscheu e leu il lungatg dil paun e buca mo dil cor. Igl esser romontsch sto daventar enzatgei natural, natira, buca enzatgei sfurzau cun téf museal, buca enzatgei dictau da bunamanas e subvenziuns (B. Cathomas).

Ord quella vesta ei l'activitad dil Cantun Grischun e dalla Confederaziun carschida il davos decenni ad in crescher (engaschament da translata-ders ufficials; cudisch da dretg; elavuraziun da mieds d'instrucziun; instrucziun dalla biologia en las classas superiuras dalla scola primara; cuors da perfecziun per scolasts e carschi; romontsch sco rom da maturitad; professura da romontsch alla Scola politecnica eav.).

La Ligia Romontscha sezza ha slargiau ils pensums e las lavurs sin tuttas varts. Igl ei reussiu ad ella da contonscher en vasts cercchels svizzers ed ordeifer ina respectabla solidarisaziun. Quella survarga en qualitat per dabia quella dil moviment patriotic ed emoziunal da 1938.

Cun ina stedia campagna d'informaziun ha la Ligia Romontscha era luvrau da piunier sil camp d'ina megliera entelgientscha e capientscha dils Grischuns da divers lungatg. D'in clima favoreivel el Grischun sez dependa grondamein la sort e situaziun dil romontsch.

Gnanc dubi: Ins ha fatg lunsch entuorn enconuschiantscha cun la problematica dalla minoritad romontscha el Grischun e less gidar dapertut e ton sco selai. Il co e cum ei denton discussaus e discutabels cunzun el Grischun sez: mesiras economicas e finanzialas per tener la glied els intschess, stabilisar igl intschess sin via legala ni cun ina cunvegientscha pli lucca (charta dils lungatgs), promoziun d'in lungatg da scartira unitar e d'ina gasetta quotidiana, reconuschiantscha dil romontsch sco lungatg official svizzer.

5. In lungatg da scartira unitar

En l'unda d'ina pli gronda solidaritad romontscha ha era l'idea da scaffir in lungatg da scartira unitar puspei survegniuv novs impuls. Suenter ils sforzs falli da P. à Spescha (1800), G.A. Bühler (1867) e L. Uffer (1958) e suenter ils svaris endinai ortografics en vesta ad emprovas d'avischinaziun (1957), ei quei gia per sesez buc in pign ughetg.

Il «Rumantsch Grischun», elavuraus dapi 1981 sco sistem (H. Schmid), ei severificaus sco in fundament ponderau e valeivel. El ha surmuntau senza memia gronds incaps ils emprems pass e gudignau ina retscha terrens tochen oz nunoccupai u maloccupai entras ils idioms (formulars da tutta specia, placats, inserats, inscripziuns, cudschs e registers d'informaziun generala etc.). En quei rom ha l'emprova survegniuv sia atgna dinamica, ed ei vegn ad esser interessant da perseguitar nua ch'ins arriva.

Il «Rumantsch Grischun» ei poninsdir consolidaus sco «lungatg da canzlia». Mo igl ei era semussau ch'il pass da quel al diever general (scret e plidau) ei zun gronds e ch'el cuntegn biars prighels. En quei risguard dependa ei, co ins apprezziescha el e tgei spetga ch'ins ha.

Il «Rumantsch Grischun» san ins considerar sco ina finamira lontana, situada denter realitad ed utopia, quasi sco in fanal e simbol per la caussa romontscha che sa mo reussir en stretga uniun da tut las forzas.

Ins sa veser el sco in resultat contonschiu e nunalienabel, sco il «lungatg da canzlia», ch'ins sa baghegiar ora e rinforzar secund sco ils vers basegns sepresentan e leu nua che fuormas idiomaticas ein buca absolutamein necessarias. L'idea ch'il romontsch, ed ils lungatgs minoritars in summa, stoppi esser presents dapertut nua ch'ils lungatgs grond, en nies cass il tudestg, tonschien, ei nungesta e nunrealistica.

Il «Rumantsch Grischun» san ins denton era considerar sco il lungatg da scartira per propi che duei remplazzar e substituir ils idioms. Sin quei scalem da ponderaziun entra la gronda cesura.

Ils suandonts patratgs (pareglia leutier era sutvart pp. 66 ss., 96 ss.) ein franc giustificai.

Il «Rumantsch Grischun», sez aunc ina enfiarla falombra, che sa viver mo dil suc e schit dils idioms, arriva en in mument da malsegirtad linguistica carschenta ed accentuada. La germanisaziun en sia fuorma zuppada, che s'effectuescha plitost sil spért che sil plaid singul e che tschaffa il maguol: la pronunzia, l'accentuaziun, la dicziun, l'expressiun idiomatica, s'avonza ad in s'avanzar. Ei il «Rumantsch Grischun», e cheu sepresenta la damonda cruciala, el cass da midar quella situaziun essenzialmein? Ins astga e sto dubitar da quei.

Neu dalla scola svizra vegn il giavisch pli e pli ferm d'introducir il franzos (respectiv il talian) gia ellas classas aultas dalla scola primara. Igl ei strusch d'untgir che silmeins la scola tudestga el Grischun vegn a stuer dar sissu ina risposta affirmativa. Mo con differenziada vegn quella risposta ad esser e tgei consequenzas vegn ella ad haver pil romontsch? Risguarda ella ch'ei dat gest als cunfins scolas tudestgas cun ina mudesta instrucziun romontscha che duess vegnir mantenida?

L'avertura politica ed economica viers l'Europa ei ina valur nunenconuschenta. Las declamaziuns europeas per las minoritads cuntrastan cun la catscha all'economia efficiente e cun la tenuta centralistica da tiaras pussentas al tgamun.

Plinavon e per finir: Sch'ins tegn adaquen che la carga, ch'in member d'ina cuminonza linguistica, era e cunzun d'ina tala minoritara, ei dad el anora prompts e canlis da prender sin sesez, ei buca senza cunfins, vegn ins a sespruar da dosar sabiamein il diever ed ils pensums dil «Rumantsch Grischun». Scadin sfurzem dad instituziuns, mo era e cunzun da surengiu, sa mo haver in effect cuntrari.

